УДК 821.133.1

Виноградов О.М., асп.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

ПРОСТОРОВИЙ АСПЕКТ КЛІНАМЕНУ В ТВОРЧОСТІ Ж. ПЕРЕКА

У статті розглядається літературний принцип клінамену, активно застосовуваний письменником Жоржем Переком, у його просторовому аспекті, тобто як ідея відхилення від звичного руху. Такий погляд на проблему дозволяє краще зрозуміти рушійні сили, що лежать в основі творчості письменника і зумовлюють оригінальність його письма.

Ключові слова*: клінамен, формальні обмеження, УЛІПО, атомізм, ситуаціоністи.*

Проблема формальних обмежень у творчості французького письменника Жоржа Перека традиційно є однією з центральних тем досліджень перекознавства у Франції. У той же час специфічне явище клінамену у художньому доробку письменника висвітлене у критиці не достатньо. Просторовий аспект творів Ж. Перека також наразі лише розробляється у світовому літературознавстві. **Актуальність** обраної теми визначається тим, що результати нашого дослідження розширюють проблемне коло питань, пов'язаних як із клінаменом у творчості Ж. Перека, так і з просторовим її аспектом.

Формальним обмеженням у творчості Ж. Перека присвячені численні розвідки Бернара Манє (Bernard Magné), Крістель Реджіані (Christelle Reggiani), Клеменса Артса (Clemens Arts), Жака Рубо (Jacques Roubaud), Сесіль де Барі (Cécile de Bary) та ін. Найобширніший огляд проблеми клінамену в Ж. Перека можна знайти у праці К. Реджіані «Rhétoriques de la contrainte». Можливим зв'язкам Ж. Перека із рухом ситуаціоністів присвятив декілька статей Матьйо Ремі (Matthieu Rémy).

Метою нашого дослідження є розгляд просторових аспектів явища клінамену в творчості Ж. Перека, що дасть змогу краще зрозуміти специфіку літературного почерку письменника.

Ж. Перек увійшов до історії як автор низки літературних творів, написаних із використанням так званих формальних обмежень (*contraintes*). Найвідоміший з них – безперечно, ліпограматичний роман «Зникнення» (*La Disparition*, 1969), в якому жодного разу не з'являється найуживаніша літера французького алфавіту *e*. Своєрідним його антиподом є моновокалічне оповідання «Привиди» (*Les Revenentes*, 1972), де *e* є єдиною голосною, присутньою в тексті; Ж. Перек також написав моновокалізми на *a* (*What a man!*, 1981) та на *o* (*Morton's Ob*, 1981). В арсеналі письменника, окрім

того, «Epithalames» (1987) – весільні побажання, написані виключно з літер, з яких складаються імена молодят; найдовший свого часу паліндром (*Edna d'Nilu*, 1970), що складається з 1382 слів і понад 5000 літер; гетерограматичні вірші (збірка «Alphabets», 1976), написані з використанням 10 найуживаніших літер французького алфавіту + 1 іншої на вибір, при цьому весь вірш розташовується на табличці 11x11, в якій жодна літера не повторюється двічі в одному рядку. Це далеко не повний список творів Ж. Перека, в яких обмеження заявлені відкрито, а до них можна додати практично всі інші роботи письменника, написані після 1967, адже у них систематично застосовуються внутрішні обмеження. Так, найпопулярніший роман Ж.Перека «Життя спосіб використання» (*La Vie mode d'emploi*, 1978) побудований на застосуванні щонайменше 4 структурних обмежень, які визначають розподіл елементів у розділах книги, а отже впливають не лише на її форму, але й на зміст.

Як відомо, Ж. Перек був членом УЛІПО (***Ou**vroir de **li**ttérature **po**tentielle* – «Майстерня потенційної літератури»), об'єднання письменників та математиків, заснованого Ремоном Кено та Франсуа Ле Ліонне, основою діяльності якого було вироблення і опис нових технік формального обмеження письма. Безперечно, Ж. Перек був і лишається одним із найяскравіших і найвідоміших представників цього своєрідного «гуртка», причому не лише як практик, але і як теоретик. Але важливо зазначити, що не всі ідеї й роздуми письменника повністю співпадали зі світобаченням членів УЛІПО та теоретичними засадами об'єднання. Одним із прикладів цих розбіжностей є розуміння змісту поняття *клінамену*, якому ми й присвятили це дослідження.

Вивчаючи біографію Ж. Перека, розуміємо, що це природжений та пристрасний гравець. Письменник впродовж багатьох років щотижня створював кросворди для журналу «Le point», разом із Жаком Рубо та П'єром Люссоном видав у 1969 трактат, присвячений грі ґо, в яку сам дуже полюбляв грати. Використання Ж. Переком формальних обмежень теж цілком правомірно розглядати як форму гри з письмом. Будь-яка гра передбачає як правила, так і можливість певним чином їх обходити. І Ж.Перек не був би собою, якби завжди строго виконував усі накладені на власне письмо обмеження. Саме з метою внести різноманіття й елемент неочікуваності в струнку систему обмежень, письменник вводить поняття *клінамену*, запозичене ним у Лукреція. Необхідно окреслити специфічну сферу його застосування у Ж. Перека, щоб краще зрозуміти особливості розуміння цього терміну письменником.

До Ж. Перека члени УЛІПО не використовували термін «клінамен», хоча ще у 1961 році Ф. Ле Ліонне вів мову про «необхідність певної свободи» у творчості [10; 41]. Якщо саме слово не називалося, то ідея вибору, свободи й гри присутня в теоретичних засадах УЛІПО від самих його початків. Відомо,

що ідея клінамену як «відхилення» була знайома також і членам Коллежу патафізики (підрозділом якого УЛІПО вважається), зокрема Альфреду Жаррі [7; 241]. Сам Ж. Перек у 1967 році в незавершеному тексті «La chose» зазначає, що обмеження і свобода є двома невід'ємними функціями твору, причому обмеження не є забороною свободи, а навпаки – свобода виростає з обмеження. Згідно з Ж. Переком, «будь-який літературний твір проходить через сукупність лексичних, синтаксичних, риторичних та крипто-риторичних обмежень; будь-який музичний твір задається тональною системою, яка розподіляє звуки гами певним чином і визначає їх комбінації. Не існує більш-менш вільної чи більш-менш обмеженої системи, саме тому, що обмеження і свобода складають у сукупності систему» [3; 58].

Ці роздуми в цілому суголосні з ідеєю Ф. Ле Ліонне, однак уже тут Ж.Перек наводить одну зі своїх улюблених цитат, слова німецько-швейцарського художника Пауля Клее: «Геній – це помилка в системі» [3; 58]. Поняття «геній» і супутні з ним ідеї, такі як «творець» або «натхнення», відносяться до семантичного поля Романтизму. Як відомо, УЛІПО завжди протистояло романтичному культу самовираження [10; 41]. Варто згадати, що обмеження прямо протиставляються натхненню, вони є його альтернативою. Сам Ж. Перек у тому ж 1967 році на конференції заявляв, що жодне натхнення, жодна зовнішня сила не допомагають йому писати: «Письмо – це культурний, і тільки культурний, акт» [6; 81]. Літературу створює мовлення, а автор виступає лише як скриптор. Проте, як ми бачимо, існує певна неоднозначність у трактуванні цієї проблеми письменником: з одного боку, він відмітає роль натхнення у творчості, а з іншого, вільно послуговується поняттям «генія».

Очевидно, що збій у функціонуванні системи, цей «геній», а ним якраз і є *клінамен*, – це для Ж. Перека той необхідний елемент твору, який оживляє механічне використання обмежень і таким чином є проявом свободи творчості. Так, наприклад, у роботі над романом «Життя спосіб використання» письменник використовує таблицю 10x10, кожна з комірок якої відповідає одній квартирі, описаній в книзі; одна з комірок навмисне прибирається, в результаті чого в романі описані 99 квартир і занадто ідеальна й симетрична система модифікується. Необхідно звернутися до історії поняття клінамену, щоб краще зрозуміти його суть.

Сам Ж. Перек стверджував, що запозичив цей термін у Епікура й античних атомістів [8; 202]. Хоча поняття у такому вигляді (його грецький аналог – слово παρέγκλισις) не зустрічається у жодному з текстів Епікура, що дійшли до наших часів, деякі вчені схильні вважати, що поняття clinamen (лат. *відхилення*), вперше зафіксоване у Лукреція, було запозичене ним саме у давньогрецьких атомістів [7; 241]. У дидактичній поемі «Про природу ре-

чей» (*De rerum natura*) Лукрецій зауважує, що від початку всі речі у природі, оскільки вони наділені вагою, падають згори вниз у порожній простір. І якби первинні тільця трошки не відхилялися від цього шляху, то природа ніколи б нічого не створила, адже предмети ніколи б не зустрічалися (II, 215-250) [1;36-37]. Таким чином, відхилення від механічного руху по прямій є, за Лукрецієм, необхідною умовою існування світу. Слід зазначити, що клінамен від початку виступає у Лукреція не стільки як фізичне явище, скільки філософське підґрунтя ідеї свободи волі від богів або фатуму, в чому він безперечно наслідує Епікура. Відхилення, за Лукрецієм, є прямим результатом вибору кожного, а не сліпим послухом долі (II, 250-265) [1; 37].

Звичайно, члени УЛІПО й Ж. Перек використовують термін «клінамен» передусім у метафоричному значенні «відхилення від системи», винятку з правил, «махлювання», вибору на противагу імперативу обмежень. Однак цікаво саме в контексті творчості Ж. Перека звернути увагу також і на суто просторовий аспект цього поняття. Клінамен – це відхилення у русі, тобто незначний поворот.

В есе «Просто простори» (*Espèces d'espaces*, 1974) Ж. Перек багато говорить про необхідність змінити звичний кут зору, адже, за його словами, «ми не вміємо бачити» [4; 100]. Ми звикли звертати увагу лише на яскраве й сенсаційне, у той час як більша частина нашого життя протікає в площині буденного та звичайного. Ж. Перек закликає ретельно вивчати повсякденність, адже саме у ній, на його думку, слід шукати правду людського існування [5; 11-12]. Для того ж, щоб побачити те, до чого наше око надто звикло, необхідно «переналаштувати фокус». Наприклад, Ж.Перек пропонує замість звичних сходів А піднятися до помешкання сходами Б, або ж поїхати не на свій третій, а на шостий поверх [4; 87]. Така проста дія може призвести до розгубленості, навіть відчуття, наче опинився у зовсім незнайомому місці. Окрім того, письменник називає «речі, які варто робити систематично» у власному будинку: дивитися на нього; піднімати голову; шукати ім'я архітектора, ім'я забудовника, дату збудування тощо [4; 101]. Всі ці дії є, по суті, формами відхилення від звичного руху «дім-робота-дім», для якого ми з метою економії часу й енергії, як правило, обираємо найкоротші та найпростіші шляхи.

Більш абстрактною формою відхилення є роздуми Ж. Перека про непотрібний простір. Письменник намагається помислити спеціальне та абсолютно непотрібне приміщення. «Не комору, не додаткову кімнату, не коридор, не сховку, не закуток. Це був би простір без призначення. Він би не використовувався ні для чого, він би не відсилав ні до чого» [4; 66]. «Не простір «без певного призначення», а певний простір без призначення: не багатофункціональний (таким може бути будь-який), а саме антифункціональ-

ний. Певна річ, такий простір не використовувався би виключно для того, щоб «звільнити» інші (шафу, гардероб, комору, підсобку тощо), а, повторюю, такий простір, який не використовувався би ні для чого» [4; 67]. Ж. Перек визнає, що йому, попри всі зусилля, не вдалося довести цю думку до кінця. Сама мова видається нездатною описати це ніщо, цю порожнечу, так наче говорити можна лише про дещо наповнене, корисне й функціональне [4; 67]. Такий простір, цілком очевидно, є помилкою у системі «квартира», в якій кожна кімната за визначенням виконує певну функцію. Причому, як показує Ж. Перек, це відхилення говорить про дещо більше, ніж обмеженість культу функціоналізму сучасного світу – воно вказує на обмеженість самої людської мови, коли справа доходить до кардинальної зміни перспективи.

Техніка «поворотів» та відхилень Ж. Перека нагадує поняття з психогеографії, т.зв. «дрейф» (dérive, фр. *відхилення*), яким активно послуговувалися ситуаціоністи на чолі з Ґі Дебором ще з початку 1950-х років. Суть явища зводиться до незапланованого швидкого пересування міським ландшафтом, коли навколишні архітектура й географія самі несвідомо ведуть мандрівника. Метою такого «тиняння» є здобуття нового автентичного досвіду. Це те саме вибивання зі звичного маршруту, зміна кута зору, спрямована на глибше розуміння навколишньої дійсності. Так само, як і у випадку клінамену в Лукреція, це є вольовий акт, тільки протистоїть він не містичній долі або богам, а гніту повсякденності, який накладає на людину розвинутий капіталізм [2] (не варто забувати, що ситуаціоністи були палкими марксистами).

Ж. Перек в одному з інтерв'ю вказує на ще один аспект клінамену, який прямо не витікає з вчення Лукреція, але також має просторовий характер. Вперше на цей аспект звернув увагу літературознавець Бернар Манє, який, за словами Ж. Перека, зміг побачити у його текстах те, що сам автор не усвідомлював [9; 192]. Перекознавець помітив одну графічну фігуру, яка з'являється у кількох ключових текстах письменника. У романі «W або спогад дитинства» Ж. Перек наводить уявну літеру гебрейського алфавіту, яка є його першим спогадом у житті і виглядає, як незамкнене коло, щось на кшталт оберненої літери *c* або неясно прописаної *e*. Той самий знак постійно згадується у романі «Зникнення», адже книга без *e* сповнена натяків на цю літеру. Б. Манє показав, що уже згадана таблиця 10x10 в основі «Життя спосіб використання» через відсутність однієї, а саме кутової, комірки, також уподібнюється до незамкненого кола (або ж квадрата).

Клінамен таким чином виступає у Ж. Перека як символ порожнечі, пропуску, дірки. Письменник зазначає, що таким самим пробілом є три крапки, які розділяють на дві частини роман «W», а також уже згадуваний великий паліндром [9; 193]. Нестача, яку символізують усі ці видимі й приховані зна-

ки, - це вказівка на втрату Ж. Переком батьків, які загинули на війні. Сам письменник неодноразово зазначав, що саме ця нестача завжди була тим, що спонукало його писати, ніби заповнюючи літературою порожнечу, і лише це і є для нього сенсом письма. Ми не даремно зазначали на початку, що позиції Ж. Перека не завжди суголосні з теоретичними засадами гуртка, до якого він входив. Досить показовим є те, що головна розбіжність у їхніх поглядах стосується якраз проблеми клінамену, який стає у творчості Ж. Перека ознакою «генія» і головною рушійною силою письма.

Отже, розгляд просторових аспектів клінамену в доробку Ж. Перека дає нам змогу краще зрозуміти особливості творчого методу письменника, виділяючи у ньому ті риси, що дозволяють говорити про цього яскравого представника УЛІПО як самобутнього митця, який не завжди слідував усім вимогам естетики Майстерні потенційної літератури. Саме клінамен як принцип винятку в будь-якому правилі найкраще характеризує творчість французького письменника, який з однаковою легкістю накладав на власне письмо найскладніші формальні обмеження та сам же їх порушував. Це необхідне відхилення у мисленні й творчості є закликом Ж. Перека до власних читачів, закликом не втрачати гостроту розуму й зору, не ставати заручниками готових ідей, закликом ніколи не припиняти ставити все нові запитання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лукреций. О природе вещей / Тит Лукреций Кар; [пер. И. Рачинского]. – М.: Государственное антирелигиозное издательство, 1933. – 210 с.

2. Debord G. Theory of the Dérive / Guy Debord [Translated by Ken Knabb]. – Situationist International Online [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: http://www.cddc.vt.edu/sionline/si/theory.html

3. Perec G. La chose (Texte inédit, préface par Hans Hartje) // Magazine littéraire. – Decembre 1993. – N 316. – P. 56-63.

4. Perec G. Espèces d'espaces / Georges Perec. – Paris: Editions Galilée, Collection L'Espace critique, 2000. – 186 p.

5. Perec G. L'infra-ordinaire / Georges Perec. – Paris: Editions du Seuil, La Librairie du XXIe siècle, 1989. – 122 p.

6. Perec G. Pouvoirs et limites du romancier français contemporain (Conférence prononcée le 5 mai 1967 à l'université de Warwick) // Entretiens et Conférences I (Edition critique établie par Dominique Bertelli et Mireille Ribière). – Paris: Joseph K., 2003. – P. 76-88.

7. Perec G., Brochier J.-J. La maison des romans // Entretiens et Conférences I (Edition critique établie par Dominique Bertelli et Mireille Ribière). – Paris: Joseph K., 2003. – P. 236-244.

8. Perec G., Pawlikowska E. Entretient Georges Perec / Ewa Pawlikowska // Entretiens et Conférences II (Edition critique établie par Dominique Bertelli et Mireille Ribière). – Paris: Joseph K., 2003. – P. 199-207.

9. Perec G., Pous B. Entretien Georges Perec / Bernard Pous // Entretiens et Conférences II (Edition critique établie par Dominique Bertelli et Mireille Ribière). – Paris: Joseph K., 2003. – P. 181-198.

10. Reggiani C. Rhétoriques de la contrainte : Georges Perec – L'Oulipo / Christelle Reggiani. – Saint-Pierre-du-Mont : Editions InterUniversitaires, 1999. – 535 p.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2013

Виноградов А.Н., асп.,
Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко

Пространственный аспект клинамена в творчестве Ж. Перека

В статье рассматривается литературный принцип клинамена, который активно использовал писатель Жорж Перек, в его пространственном аспекте, то есть как идея отклонения от привычного движения. Подобный взгляд на проблему позволяет лучше понять движущие силы, лежащие в основе творчества писателя и определяющие оригинальность его письма.

Ключевые слова*: клинамен, формальные ограничения, УЛИПО, атомизм, ситуационисты.*

Vynogradov O., postgraduate student
Institute of Philology, Taras Shevchenko University of Kyiv

The spatial aspect of clinamen in Georges Perec

The article deals with the literary principle of clinamen, widely used by Georges Perec, in its spatial aspect, i.e. as an idea of an unpredictable swerve. Such an outlook of the problem gives a better understanding of the sources of the author's creative writing and its originality.

Key words*: clinamen, formal constraints, OULIPO, atomism, Situationists.*